

Redactioneel

Een nieuw academisch jaar, een nieuwe ET•VT. Om onze hersens weer aan het werk te zetten na een zalige zonnige zomer vormt deze aflevering van ET•VT een uitstekend startpunt. U vindt in dit nummer behalve de vaste rubrieken een viertal artikelen van auteurs uit de Nijmeegse 'stal'. Anne Bos en Marloes Hülsken hebben kort geleden hun doctoraalstudie afgerond, Olivier Hekster is pas gepromoveerd en Peter Raedts behoort als hoogleraar Middeleeuwse Geschiedenis tot de vaste staf.

Na de Tweede Wereldoorlog zoekt het Humanistisch Verbond een plaats in de Nederlandse samenleving om het groeiend aantal mensen dat zich niet tot een kerkgenootschap rekent toch geestelijke zorg te bieden. Anne Bos gaat in op de geestelijke verzorging in de Nederlandse krijgsmacht, waar de vraag of het Humanistisch Verbond gelijkgesteld moet worden aan de bestaande kerkgenootschappen urgent is. De confessionele partijen geven slechts mondjesmaat toe aan de PvdA die de wensen van het Humanistisch Verbond in het parlement verwoordt.

Veranderingen in de vrouwenmode aan het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw maken zichtbaar dat vrouwen een andere plaats in de maatschappij voor zich opeisen. De nieuwe kleding, gepropageerd door de reformbeweging, moet het vrouwen mogelijk maken zich onbelemmerd te bewegen. Marloes Hülsken laat ons de afwijzende reacties daarop zien, verbeeld in een aantal spotprenten.

Aan het eind van de achttiende eeuw verandert in een aantal landen in Europa het historisch besef: minachting voor de Middeleeuwen gaat over in heimwee. Peter Raedts onderzoekt de rol die denkers van de Verlichting als Robertson, Voltaire en Herder hebben gespeeld bij die omslag in het beeld van het middeleeuws verleden.

Ook Olivier Hekster bevindt zich op het terrein van de receptiegeschiedenis. Als een zijweg van zijn proefschrift *Commodus: Emperor at the Crossroads* gaat hij in op de beeldvorming rondom de Romeinse keizer Commodus (180-192). Hekster probeert een verklaring te geven voor de slechte reputatie die deze keizer had en heeft, door te kijken naar de machtslegitimatie van deze keizer in de Romeinse Oudheid. Het beeld van Commodus is aangepast aan de wensen van machthebbers in latere perioden en blijkt daardoor belangrijk beïnvloed te zijn.

Hopelijk wordt uw intellect weer geprikkeld door het brede scala aan wetenschappelijke impulsen dat deze ET•VT biedt.

• *De eindredactie*

De kwestie van de humanistische geestelijke verzorging in het parlement, 1946-1967¹

• *Anne Bos*

Inleiding

Op 17 februari 1946 werd in Amsterdam het Humanistisch Verbond opgericht. Het initiatief om dit Verbond op te richten was genomen door een groep humanisten die zich zorgen maakte over de geestelijke crisis waarin het Nederlandse volk sinds de jaren twintig verkeerde. De Tweede Wereldoorlog werd gezien als het trieste dieptepunt van die crisis, van een verval van waarden en normen in de Europese beschaving, van secularisatie en materialisme. Het aantal mensen dat zichzelf niet tot een kerkgenootschap rekende, was in korte tijd gestegen van 14,4% van de bevolking in 1930 tot 17% in 1947. Om te voorkomen dat deze mensen zouden vervallen in een 'geestelijk nihilisme', een verwerpelijk soort onverschilligheid, wilden de humanisten hen opvoeden door het organiseren van bezinningsbijeenkomsten en het verspreiden van brochures over levensbeschouwelijke onderwerpen. In de eerste jaren van het bestaan van het Verbond lag de nadruk op het verbreiden van het humanistische gedachtegoed onder alle lagen van de bevolking.

Daarnaast wilden de humanisten geestelijke verzorging gaan bieden aan het onkerkelijk deel van groepen die aan de bijzondere zorg van de overheid waren toevertrouwd. Hieronder vielen dienstplichtigen, gedetineerden en arbeiders in de wederopbouwkampen. Tot dan toe was de geestelijke verzorging van deze groepen exclusief aan de kerken toegewezen. De geestelijke verzorgers waren door de kerken aangesteld, maar werden door de overheid bezoldigd. In staatsrechtelijke zin was dit interessant; hoewel kerk en staat in het Nederlandse staatsbestel al eeuwen waren gescheiden kon de overheid door het al dan niet toelaten van een (kerk)genootschap tot de geestelijke verzorging de feitelijke positie van een genootschap in positieve of negatieve zin beïnvloeden.

In dit artikel wordt beschreven welke weg het Humanistisch Verbond heeft afgelegd om het exclusieve recht van de kerken op de geestelijke verzorging bij overheidsinstellingen op te heffen en de humanistische geestelijke verzorging te realiseren. De geestelijke verzorging bij het leger staat hierbij centraal. Omwille van de omvang van dit artikel wordt geen aandacht besteed aan de ontwikkelingen in gevangenis en wederopbouwkampen. Om op gelijke voet met de kerken te worden behandeld was het Humanistisch Verbond afhankelijk van de politieke partijen. In het parlement moest worden beslist of de humanistische geestelijke verzorging zou worden toegelaten. Het Verbond had een lange weg te gaan want pas in 1967 zouden humanistische geestelijke verzorgers worden toegelaten tot de krijgsmacht. Zonder dat het Verbond dit ooit gewild had, werd de humanistische geestelijke verzorging in de jaren vijftig inzet van een politiek steekspel tussen de twee

¹ Dit artikel is gebaseerd op mijn ongepubliceerde afstudeerscriptie: 'De kwestie van de humanistische geestelijke verzorging in het parlement, 1946-1967' (doctoraalscriptie Nieuwste Geschiedenis KU Nijmegen 2001).

grootste politieke partijen in het parlement, te weten de Partij van de Arbeid (PvdA) en de Katholieke Volkspartij (KVP).

Het Humanistisch Verbond op zoek naar bondgenoten

In juli 1946, niet lang na de oprichting, stuurde het Verbond brieven naar een aantal ministeries waarin werd verzocht (...) te willen bevorderen, dat in alle gevallen waarbij de Kerken worden ingeschakeld op geestelijk en maatschappelijk gebied, het Humanistisch Verbond worde beschouwd als het orgaan, dat een gelijksoortige roeping te vervullen heeft voor het onkerkelijke volksdeel.² Het antwoord van het Ministerie van Oorlog liet niet lang op zich wachten. Het verzoek werd door de katholieke Minister van Oorlog, A.H.J.L. Fiévez, resoluut afgewezen. Het Verbond kon niet op dezelfde voet worden ingeschakeld als de kerken, omdat kerken en Verbond niet als gelijkwaardig beschouwd konden worden.³ Alleen godsdienstige genootschappen kwamen in aanmerking voor het geven van geestelijke verzorging. De voorzitter van het Humanistisch Verbond, J.P. van Praag, begreep niet waarom het Verbond niet onmiddellijk werd toegelaten. Hij kon zich niet voorstellen dat het geestelijk en zedelijk leven van de onkerkelijke militairen was gebaat bij het verplicht bijwonen van kerkdiensten of het doen van corvee als alternatief voor de godsdienstlessen van predikant of aalmoezenier. Diverse brieven, notities en gesprekken op het ministerie bleken daaraan niets te kunnen veranderen.

Het rechtstreeks benaderen van de ministers leverde het Verbond dus weinig op. Vanuit het hoofdbestuur werden daarom pogingen ondernomen in contact te komen met de niet-confessionele politieke partijen, zoals de liberale en de sociaal-democratische partij. Zij zouden in de strijd tegen de achterstelling van de buitenkerkelijken als belangrijkste bondgenoten in het parlement moeten gaan fungeren. De oprichters van het Humanistisch Verbond wilden geen politieke binding, maar wel een zekere rugdekking in buitenkerkelijke kringen. Het lag echter voor de hand dat het Verbond een sterk sociaal-democratisch karakter zou krijgen. De vooroorlogse socialistische beweging had een onkerkelijk karakter en door het wegvallen van deze partij ontstond een leemte die goed door het Verbond kon worden opgevuld. Het bestuur deed in de beginperiode zijn uiterste best de binding met het socialistische deel van de net opgerichte Partij van de Arbeid zo gering mogelijk te laten zijn om liberalen binnen en buiten die partij niet af te schrikken. In 1947 werd veel moeite gedaan om een liberaal in het hoofdbestuur van het Humanistisch Verbond te krijgen. In januari 1948 werd de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD) opgericht. De liberalen die een actieve rol speelden in het Humanistisch Verbond behoorden over het algemeen tot de linkervleugel van die partij. De houding van de VVD ten opzichte van het Verbond was doorgaans vriendelijk maar niet veel meer dan dat.

Met de andere grote niet-confessionele politieke partij, de Partij van de Arbeid, was de relatie een stuk inniger te noemen, hoewel het lastig is dit met schriftelijke bronnen te bewijzen.⁴ Veel

² Brief aan de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, juli 1946. (Idem aan de Ministers van Oorlog, Justitie, Binnenlandse Zaken en Sociale Zaken) Utrechts Archief, Archief Humanistisch Verbond (voortaan HV), inv.nr. 67.

³ Brief van het Ministerie van Oorlog aan het Hoofdbestuur (voortaan HB) van het HV, 22 augustus 1946, Archief HV, inv.nr. 431. Hoe er bij de andere ministeries op de brief gereageerd werd, heb ik niet kunnen achterhalen.

⁴ In het Archief HV in het Utrechts Archief vond ik wel twee mappen die de relatie tussen Humanistisch Verbond en de PvdA zouden kunnen verhelderen namelijk inv.nr. 729, contacten HB met PvdA en inv.nr. 730,

vooraanstaande PvdA-leden waren actief in het Verbond. Op 4 januari 1947 werden op initiatief van de PvdA de eerste gesprekken gevoerd over een op te richten Humanistische Werkgemeenschap (HWG) binnen de PvdA, die de humanistische belangen in de partij moest vertegenwoordigen. Binnen de PvdA bestond al een Katholieke en een Protestantse Werkgemeenschap. De HWG werd officieel opgericht op 13 december 1947. Sociaal-democratische Verbondsleden werd aangeraden plaats te nemen binnen deze werkgemeenschap.

De humanistische geestelijke verzorging in het parlement

In het parlement werd bij de begrotingsbehandeling van het Departement van Oorlog in 1947 voor het eerst aandacht gevraagd voor het buitenkerkelijke deel van het leger. Bij de behandeling in de Eerste Kamer van de ontwerp tot wijziging van de dienstplichtwet in juli nam N.A. Donkersloot, die nauw betrokken was geweest bij de oprichting van de HWG, het namens de PvdA op voor de niet-kerkelijke dienstplichtigen. Behalve het grote aantal veldpredikers en aalmoezeniers dat naar Indonesië met de troepen meeging voor geestelijke verzorging, zou ook een aantal geestelijke verzorgers voor de niet-confessionele dienstplichtigen uit uitsluitend humanistisch milieu of in elk geval van niet-kerkelijke gezindte mee moeten gaan om een helpende hand te kunnen bieden. Donkersloot wilde in beperkte en evenredige mate geestelijke verzorging instellen voor de niet-confessionelen onder de dienstplichtigen. Minister Fiévez wees hem op het onderscheid dat ook in de burgermaatschappij werd gemaakt tussen geestelijke en godsdienstige verzorging. Van gelijkstelling kon geen sprake zijn.

In 1948 ontstond een kabinet met de KVP, PvdA, VVD en de CHU. PvdA'er Drees werd minister-president. De kern van het kabinet werd gevormd door de KVP en de PvdA. Het kabinet beschikte door de deelname van de diverse partijen over een groot politiek draagvlak. Dit kabinet was het eerste brede basiskabinet in een reeks van vier, allen geleid door Drees. De KVP nam in die kabinetten iedere keer een centrumpositie in en was dikwijls de grootste partij. Samen met de PvdA, de ARP, de CHU en de VVD vormde zij in steeds wisselende combinaties de brede basis.

Met de oprichting van het Thuisfront Humanitas kreeg de discussie over humanistische geestelijke verzorging een nieuwe impuls. Het thuisfront was een plaats waar militairen hun vrije tijd konden doorbrengen. Er bestond al een protestants en een katholiek thuisfront. De thuisfronten werden niet door de overheid gesubsidieerd, wel stonden de aalmoezeniers en legerpredikanten op de loonlijst van het ministerie. Voorzitter van het Thuisfront was E.A. Vermeer, de partijsecretaris van de PvdA en lid van de Tweede Kamer. Als lid van de begrotingscommissie van Oorlog vroeg hij bij de begrotingsbehandeling voor het dienstjaar 1949 om financiële steun voor het Thuisfront. Volgens hem verdiende deze eerste poging van particuliere zijde om iets te doen voor de duizenden buitenkerkelijke militairen steun, te meer omdat dit thuisfront niet over door het rijk gefinancierde aalmoezeniers en predikanten kon beschikken. H.W. Tilanus van de Christelijk-Historische Unie (CHU) was het niet met Vermeer eens. Hij benadrukte dat de protestants-christelijke en katholieke verzorging niet op één lijn mocht worden gesteld met de verzorging van Humanitas. De verschillende arbeidsvelden moesten scherp onderscheiden blijven. Minister van Oorlog W.F. Schokking (CHU), de opvolger van Fiévez, zei veel waardering te hebben voor het werk dat het Thuisfront deed, maar kon niet overgaan tot het

contacten HB met HWG. In tegenstelling tot wat ik verwachtte, vond ik hier geen correspondentie tussen PvdA'ers en leden van het Verbond. Vanuit de PvdA hadden de notulen van de Tweede Kamerfractie misschien verduidelijking kunnen geven. Helaas zijn de notulen uit de periode 1946-1962 niet bewaard gebleven.

verlenen van financiële steun. Wanneer hij dit wél zou doen, was de consequentie dat de andere thuisfronten ook deels zouden moeten worden gefinancierd door de overheid en daar wilde hij geen geld voor vrij maken. Net als zijn voorganger beschouwde hij de geestelijke verzorging die de humanisten voor ogen hadden als een andere categorie dan de geestelijke verzorging waaronder hij de godsdienstige verzorging verstond.⁵

Ook in de Eerste Kamer kwam bij de begrotingsbehandeling van het Ministerie van Oorlog de geestelijke verzorging van buitenkerkelijken aan de orde. H. Algra, woordvoerder van de ARP, kon zich helemaal vinden in het standpunt dat de minister in de Tweede Kamer had verkondigd. Hij deed er nog een schepje bovenop. Uit principe kon de overheid nimmer het Humanistisch Verbond op één lijn stellen met de kerken, want: 'Wanneer de overheid de kerk van Jezus Christus op één lijn zou stellen met een vereniging gesticht uit het speciale motief dat men het evangelie van Jezus Christus afwijst, dan zou de overheid daarmee haar plicht als christelijke overheid verloochenen.'⁶ PvdA-senator H.J. de Dreu vroeg zich af hoe het mogelijk was dat hij nog maar twee maanden daarvoor van een andere bewindsman, namelijk de Minister van Wederopbouw en Volkshuisvesting J. in 't Veld, een totaal andere interpretatie van het begrip 'geestelijke verzorging' had gehoord. Volgens deze minister was het wél mogelijk om buitenkerkelijken die behoefte hadden aan steun te voorzien van 'culturele verzorging' door humanisten.⁷ Hieruit bleek volgens De Dreu dat de twee ministers een verschillend beleid voorstonden. Wat was het standpunt van de regering in deze belangrijke kwestie? Schokking antwoordde hierop dat hij best met In 't Veld over deze kwestie wilde praten, maar dat hij niet van zijn standpunt zou wijken. Voor hem was het duidelijk dat de sociale en culturele verzorging geboden door de humanisten van een geheel ander niveau en categorie was dan de geestelijke verzorging, waaronder hij alleen godsdienstige verzorging wenste te verstaan.⁸ Aan het standpunt van de minister viel ook in het daarop volgende jaar bij de begrotingsbehandeling niet te tornen.⁹

In de Ministerraad was de humanistische geestelijke verzorging nauwelijks onderwerp van discussie. Het beleid van de brede basiskabinetten onder Drees was steeds gericht op het behalen van resultaten, het land moest economisch weer opgebouwd worden en daarbij kwamen discussies over ideologische verschillen niet van pas. Schokking ging niet in debat met In 't Veld. De realistische en pragmatische instelling leidde binnen het kabinet tot een grote compromisbereidheid.

In oktober 1950 trad er weer een nieuwe minister aan, nadat Schokking het veld had moeten ruimen vanwege de parlementaire kritiek op zijn defensiebeleid. Vermeer greep deze gelegenheid aan om weer aandacht te vragen voor de buitenkerkelijken. De partijloze minister H.L. s'Jacob maakte snel duidelijk de gedragslijn van zijn voorganger voort te zullen zetten. Ook de komst van C. Staf (CHU) op de Departementen van Oorlog en Marine bij het aantreden van het kabinet-Drees II op 15 maart 1951 kon er niet voor zorgen dat de humanisten werden toegelaten tot de geestelijke verzorging van militairen. Staf deed ten aanzien van de humanistische geestelijke verzorging wel de kleine concessie dat de humanistische militaire tehuizen financiële ondersteuning van de overheid ontvingen. Bij de begrotingsbehandeling van Oorlog in 1952 vroeg de al eerder genoemde Vermeer direct steun van de overheid voor het Humanistisch Thuisfront. Voor hem betekende die steun een stap op de weg naar

⁵ *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal (HTK)* 1948-1949, 1008, 1060 en 1074.

⁶ *Handeling van de Eerste Kamer der Staten-Generaal (HEK)* 1948-1949, 536.

⁷ *Ibidem*, 441.

⁸ *Ibidem*, 564.

⁹ *HTK* 1949-1950, 2488-2489.

gelijkheid van behandeling.¹⁰ De KVP, die zich nog helemaal niet had gemengd in de discussie, reageerde hier opvallend genoeg zeer gematigd op. Het leek KVP-woordvoerder pater J.G. Stokman niet meer dan redelijk dat de overheid ervoor zorgde dat de militair zijn vrije tijd kon doorbrengen in overeenstemming met zijn eigen inzichten en levensgewoonten. De overheid hoefde die vrijetijdsbesteding niet voor de militair in te vullen en evenmin in de kazernes te concentreren. Er waren organisaties genoeg die de verantwoordelijkheid van de overheid in dat opzicht over konden nemen. Dat het Humanistisch Thuisfront deze taak van de KVP mocht uitvoeren, wilde evenwel niet zeggen dat zij het Humanistisch Verbond en de kerkgenootschappen aan elkaar gelijk stelde.¹¹

De KVP maakt een ommezwaai

Het aanvankelijk zo gematigde standpunt van de KVP werd behoorlijk bijgesteld nadat bekend was geworden dat het Humanistisch Thuisfront in december 1952 toestemming kreeg voor het organiseren van humanistische vormingsdagen. Op 23 december stelde Stokman schriftelijke vragen aan de minister. Hij wilde weten of het waar was dat militairen vier dagen uitzonderingsverlof en een vergoeding voor gemiste voeding konden krijgen voor het deelnemen aan de vormingsdagen van het Humanistisch Thuisfront.¹² Verder vroeg hij of aan minderjarige militairen zonder kennisgeving van de ouders zomaar werd toegestaan deel te nemen aan deze humanistische bezinningsbijeenkomsten. Hij verzocht de minister 'de gevoelens in de Kamer inzake het verschil in aard en omvang van het godsdienstig vormingswerk enerzijds en de humanistische verzorging anderzijds te respecteren'. Met andere woorden: het onderscheid moest duidelijk zijn. De toon was ineens een stuk scherper geworden.

Waar kwam deze omslag vandaan? Wist Stokman tijdens de begrotingsbehandeling niets van de plannen van het Humanistisch Thuisfront of wilde hij toen niet ingrijpen? Werd hij achteraf door zijn partij gemaand tegengas te geven? De katholieke achterban begon zich danig te roeren, de legeraalmoezeniers voorop, toen ze hoorden van de faciliteiten die de Minister van Oorlog aan het Humanistisch Thuisfront had verleend. Hoofdlegeraalmoezenier kolonel H.J.J.M. van Straelen deed mede namens de leger- en vlootaalmoezeniers in oktober 1952 schriftelijk zijn beklag over de toenemende invloed van het Humanistisch Thuisfront bij de Utrechtse aartsbisschop-coadjutor (hulpbisschop) B.J. Alfrink. Die stuurde de brief voor commentaar door aan Stokman. Later correspondeerde Van Straelen nog rechtstreeks met pater Stokman. De humanisten hadden volgens hem nooit toestemming mogen krijgen voor het organiseren van bezinningsbijeenkomsten en de humanistische vormingscentra hadden nooit subsidie mogen krijgen. Bij de in november gehouden studiedagen had hij de aalmoezeniers op het hart gedrukt alleen over godsdienstige verzorging en niet over geestelijke verzorging te spreken. Een bezoek aan humanistische tehuizen moest de militairen worden ontraden.¹³ Deze brief is op 22 december gedateerd, één dag voordat Stokman zijn schriftelijke vragen aan de minister indiende. Er is geen bewijs gevonden dat Stokman de vragen indiende op last van de aalmoezeniers en de aartsbisschop. Er werd in ieder geval wel pressie

¹⁰ *HTK* 1952-1953, 179.

¹¹ *Ibidem*, 188.

¹² *Ibidem*, aanhangsel, 23.

¹³ KDC, Archief Stokman, inv.nr. 963, 'Brief van hoofdaalmoezenier H.J.J.M. van Straelen aan aartsbisschop-coadjutor B.J. Alfrink', 2 oktober 1952 en 'Brief van H.J.J.M. van Straelen aan J.G. Stokman O.F.M.', 22 december 1952.

uitgevoerd. Het bronnenonderzoek in het archief-Stokman toont aan dat er door Stokman veelvuldig met het episcopaat werd gecorrespondeerd over de humanistische geestelijke verzorging. De aartsbisschop werd goed op de hoogte gehouden over de ontwikkelingen in de KVP over dit onderwerp.¹⁴

Minister Staf te ver gegaan?

Stokman had zijn schriftelijke vragen vlak voor het kerstreces ingediend. Een debat hierover, als dat er al zou komen, kon dus pas in het nieuwe jaar plaatsvinden en omdat het betrekking had op het Departement van Oorlog zou de eerste mogelijke gelegenheid zich pas aandienen bij de begrotingsbehandeling van Oorlog in de Eerste Kamer. De kans was groot dat de storm dan al geluwd zou zijn. Dat bleek echter niet het geval. Door alle plotselinge aandacht voor het humanisme werd de verhouding tussen christendom en humanisme zelfs onderwerp van discussie tussen de fractieleiders van de KVP en de PvdA bij de algemene beschouwingen in de Eerste Kamer op 13 januari 1953.¹⁵ De gemoeieren raakten hierbij behoorlijk verhit.

Begin februari 1953 werd de begroting van het Departement van Oorlog in de Eerste Kamer behandeld. Nu pas kon er over de vragen van Stokman worden gedebatteerd; de begrotingsbehandeling in de Tweede Kamer was immers in november al afgerond. In het voorlopig verslag van de Eerste Kamer over de begroting van Oorlog werd veel aandacht geschonken aan de geestelijke verzorging. Volgens veel leden kon een organisatie pas subsidie krijgen als was aangetoond dat zij blijkens haar statuten niet tegen de christelijke waarden inging, wat bij het Humanistisch Thuisfront nog maar de vraag was. Zij vonden dat Staf te ver was gegaan door de bezinningsbijeenkomsten te tolereren. Anderen, waarschijnlijk de sociaal-democraten en liberalen, hielden daarentegen een pleidooi voor de feitelijke gelijkstelling van humanistische aan kerkelijke verzorging.¹⁶ Staf gaf in zijn memorie van antwoord duidelijk te kennen dat daarvan in elk geval geen sprake kon zijn. De geestelijke verzorging bleef voorbehouden aan de godsdienstige verzorgers. De subsidie voor de bezinningsbijeenkomsten van het Humanistisch Thuisfront was aan een aantal voorwaarden gebonden. Maximaal dertig dienstplichtigen mochten per keer aan de bijeenkomsten deelnemen en er mochten niet meer dan twaalf bijeenkomsten per jaar worden georganiseerd. Voor militairen die stonden geregistreerd als protestant of katholiek was een bezoek aan het humanistisch vormingscentrum uitgesloten. Alle dienstplichtige militairen die in aanmerking wilden komen voor de vormingsdagen, moesten in een gesprek met hun onderdeelcommandant meedelen dat zij zich in humanistisch milieu in levensvragen wilden verdiepen. Minderjarige dienstplichtigen (tot 21 jaar) hadden schriftelijke toestemming van hun ouders of voogden nodig.¹⁷ Dit kwam overeen met de antwoorden die hij Stokman gaf op diens schriftelijke vragen, die op 14 januari 1953 waren ingezonden.

De humanistische geestelijke verzorging bleek bij de behandeling van de begroting van Oorlog en Marine in de senaat begin februari 1953 het enige serieuze discussiepunt te zijn. Aan het debat

¹⁴ KDC, Archief Stokman, inv.nr. 7, 962 en 963.

¹⁵ HEK 1952-1953, 86-115.

¹⁶ Ibidem, Bijl. 2800-VIII A, Rijksbegroting voor het dienstjaar 1953 voor het Departement van Oorlog, nr. 51, voorlopig verslag, 7-8. In het voorlopig verslag worden geen namen opgenomen; het is dus niet precies te achterhalen wie wat heeft gezegd.

¹⁷ Ibidem, nr. 51a, memorie van antwoord, 8-9.

deden bijna alle partijen mee. De KVP en de ARP gingen voorop. De PvdA verdedigde het humanisme, de VVD sprong bij als zij vond dat de geestelijke vrijheid in gevaar kwam. Het humanisme had voor haar geen politieke prioriteit, als oppositiepartij wilde zij zich niet te veel met de PvdA identificeren. Opvallende afwezige bij dit debat was de CHU, de partij van de minister. De SGP had geen afgevaardigden in de senaat.¹⁸

In het daaropvolgende jaar kwam de kwestie van de vormingscentra en de humanistische geestelijke verzorging bij de begrotingsbehandeling van Oorlog voor het jaar 1954 nog een maal uitgebreid aan de orde. Deze keer werd er vooral in de Tweede Kamer fors gedebatteerd. Naar aanleiding van de memorie van antwoord op de begrotingsbehandeling in december 1953 had PvdA'er en tevens voorzitter van het Humanistisch Thuisfront Vermeer de indruk gekregen dat de minister de bestaande toestand van het Humanistisch Thuisfront wilde bevriezen in plaats van uitbreiden.¹⁹ Het debat werd in hoofdzaak gevoerd door de drie grootste partijen: de KVP, PvdA en de ARP. Staf bleef bij zijn standpunt dat de geestelijke verzorgers in de strijdkrachten door hem belast waren met de godsdienstige verzorging en dat om die reden het instellen van humanistische geestelijke verzorgers bij de strijdkrachten door hem onmogelijk werd geacht. De uitkomst van het debat bracht geen veranderingen. De regeling voor het bezoeken van bezinningsbijeenkomsten bleef zoals door Staf was opgesteld. De minister was duidelijk niet van plan zijn oren naar een van de drie grootste partijen te laten hangen.

Het katholieke antihumanistisch offensief

Waarom was het nu juist de KVP die in december 1952 de minister vragen stelde en later in de Eerste Kamer zo fel tegen het moderne humanisme van leer trok? In de voorafgaande jaren was nooit zoveel aandacht besteed aan het Verbond vanuit katholieke kringen. Alleen de ARP had in het verleden duidelijk haar afkeer laten blijken. Ook opvallend is de stroom artikelen tegen het humanisme in de katholieke pers die in de laatste maand van het jaar 1952 op gang kwam en die maandenlang aanhield.²⁰ Het ongodsdienstige humanisme werd afgeschilderd als antichristelijk en als een gevaar voor het volk. De humanisten wilden alleen maar toegang tot de kazernes om met overheids-geld propaganda te voeren. Ook werd het humanisme voortdurend vereenzelvigd met de PvdA. Verder werden verschillende antigodsdienstige uitingen van vooraanstaande humanisten breed uitgemeten.

Een mogelijke oorzaak voor het antihumanistische offensief is de verkiezingsuitslag van de op 25 juni gehouden Tweede Kamerverkiezingen.²¹ Deze verkiezingen zag de KVP met veel vertrouwen tegemoet. Op grond een tweemaal door het Nederlands Instituut voor de Publieke Opinie (NIPO) gehouden enquête dacht de KVP weer de grootste partij te worden en sloot zij zetelwinst niet uit.²² Geheel tegen de verwachting in kwam de KVP uit de bus als de grote verliezer, de PvdA als de

¹⁸ HEK 1952-1953, 213-215, 229-232 en 245-247.

¹⁹ HTK 1953-1954, 509-534 en 598-608.

²⁰ Bijvoorbeeld in de maand december 1952: *De Tijd*, 5 december 1952; *Noordhollands Dagblad*, 12 december 1952; *Limburgs Dagblad*, 20 december 1952 en *De Maasbode*, 24 december 1952 en in januari 1953: *De Stem*, 3 januari 1953; *De Opmars*, 16 januari 1953 en *De Gazet van Limburg*, 20 januari 1953.

²¹ J.C.F.J. van Merriënboer, 'De inventaris van het Koreakabinet' in: J.J.M. Ramakers ed., *De parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945*, deel 4, *Het kabinet-Drees II 1951-1952*. In *de schaduw van de Koreacrisis* (Nijmegen 1997) 756-762; J. Bosmans, *Staatkundige vormgeving*, deel II, *de tijd na 1940* (Assen 1991²) 55-59 en D.J. Elzinga en G. Voerman, *Om de stembus...* (Den Haag 1992) 91-97.

²² J.A. Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980*, band 1 *Herkomst en groei (tot 1963)* (Nijmegen 1995) 306.

winnaar. De socialisten passeerden de katholieken met 15.000 stemmen. De uitkomst was een grote verrassing en werd door de media zonder uitzondering getypeerd als een politieke aardverschuiving. Dit lijkt naar huidige maatstaven nogal overdreven; het ging immers om een verschuiving van slechts enkele zetels: de KVP ging van 32 naar 30 zetels, de PvdA van 27 naar 30. De aardverschuiving zat hem in het feit dat de katholieke partij voor het eerst in de parlementaire geschiedenis sinds 1917 niet de grootste was. De winst van de PvdA in de zuidelijke provincies, traditioneel KVP-terrein, zat de partij behoorlijk dwars. Was de 'honderden malen doodverklaarde doorbraak' dan toch gelukt, zoals de socialistische krant *Het Vrije Volk* juichend kopte?²³

De schok die de verkiezingsnederlaag bij de KVP teweeg bracht, werkte nog lang door. Het partijbestuur deed er alles aan om de eenheid binnen de partij te herstellen en zocht naar oorzaken voor het debacle.²⁴ Er gingen stemmen op om katholieken te verbieden lid te zijn van de PvdA om zo de Katholieke Werkgemeenschap (KWG) in de PvdA de wind uit de zeilen te nemen. Maar de katholieken vormden maar een klein aandeel in de sociaal-democratische partij. De PvdA werd in vele ogen vooral gedomineerd door de moderne humanistische stroming die bovendien een sterke groei doormaakte. In 1947 telde het Verbond ongeveer 2500 leden, op 31 december 1952 was dit aantal gegroeid tot 8700. In oktober 1954 mocht het Verbond het tienduizendste lid verwelkomen.²⁵ Dit aantal steeg daarna met ongeveer duizend per jaar. De katholieken zagen in de stijging van het ledental een dreigende gevaar voor kerk en staat dat tijdig moest worden gekeerd en vulden de kranten met antihumanistisch getinte artikelen. Voor de KVP-leiding ontstond een lastige situatie. Een groot deel van de achterban vroeg om een algehele afwijzing van het Humanistisch Verbond, terwijl zo'n situatie politiek niet werkbaar was; dit zou een regelrechte aanslag zijn op de rooms-rode samenwerking. KVP-leider C.P.M. Romme zocht daarom samen met Stokman naar een oplossing die voor iedereen binnen de KVP aanvaardbaar zou zijn, zonder dat de politieke samenwerking schade zou oplopen. Men moest voorkomen, vond Stokman, dat de KVP door weigering van iedere vorm van humanisme schade zou toebrengen aan het maatschappelijke leven en de katholieke kerk te boek zouden komen te staan als machtskerk, die niet-katholieken onderdrukte.²⁶ Nadat Stokman ervoor had gezorgd dat het episcopaat zich in zijn standpunt kon vinden, werden de beide kamerfracties in april 1953 uitgenodigd op het vormingsinstituut van de KVP Baarn. Daar gingen alle parlementsleden op één na akkoord met het voorstel. Van de twee kwaden zou een geclausuleerde toelating en subsidiëring van humanistische geestelijke verzorging minder kwaad kunnen dan een algehele weigering ervan. Er werd wel een aantal voorwaarden gesteld: in de eerste plaats mocht humanistische verzorging niet gelijk worden gesteld aan godsdienstige verzorging; ten tweede mochten de humanistische organisaties geen monopolie

²³ *Het Vrije Volk*, 26 juni 1952.

²⁴ Zie voor de interne politiek van de KVP: Bornewasser, *Katholieke Volkspartij*, 246-250 en 310-321, Bosmans, 'Kanttekeningen bij de politieke en parlementaire ontwikkeling van Nederland, 1952-1973' in: J.C.H. Blom en G.N. van der Plaats ed., *Wederopbouw, welvaart en onrust. Nederland in de jaren vijftig en zestig* (Houten 1986) 37-61, aldaar 45-46; M.G. Spierz, 'De Nederlandse bisschoppen in beraad (1951-1953). Uit de geschiedenis van het bisschoppelijk mandement van 1954', *Trajecta. Tijdschrift voor de geschiedenis van het katholieke leven in de Nederlanden* 4 (1995) 317-325 en ook van M.G. Spierz, 'de aartsbisschop-coadjutor B.J. Alfrink voor een dilemma. Het moeizame ontstaan van het mandement van 1954', *Trajecta* 5 (1996) 244-248.

²⁵ H. Bongers, *10 jaar Humanistisch Verbond. Bouwstenen tot de geschiedenis van het Humanistisch Verbond* (Utrecht 1955) 51 en *Het Parool*, 21 maart 1953.

²⁶ KDC, Archief Stokman, inv.nr. 962, 'Overheid en humanisme. Het beleid van de KVP-fractie 1952-1953', z.p., z.j..

krijgen op de buitenkerkelijken en tenslotte moest de zendingsdrang van de kerken door de overheid worden erkend en bevorderd.²⁷

Ondanks dit interne pacificatiewerk in de KVP werd de toon van de discussies alleen maar feller.²⁸ Het hoogtepunt van het antihumanistisch offensief werd bereikt op 30 mei 1954, toen het bisschoppelijk mandement *De katholieke in het openbare leven van deze tijd* verscheen.²⁹ In dit mandement werden de PvdA en alle onkerkelijke stromingen veroordeeld. Over het Humanistisch Verbond schreven de bisschoppen: 'wij moeten bezwaar maken tegen iedere gelijkstelling, in rechte of in feite, van de godsdienstige verzorging door de Kerk en de verzorging door het Humanistisch Verbond. En tot elke prijs moet vermeden worden, dat de staat de schijn op zich zou laden een feitelijke godloze verzorging te stimuleren.'³⁰ Het mandement bracht grote beroering, met name onder leden van de PvdA.³¹ Hoewel het mandement niet afkomstig was van de KVP, maar van het episcopaat, bekoelde de relatie tussen KVP en PvdA aanmerkelijk. De spanning ontladde zich in de verkiezingsstrijd van 1956.³² Het mandement had echter niet de uitwerking waarop de bisschoppen hadden gehoopt. Wat het mandement had willen tegenhouden, het afbrokkelen van de katholieke zuil, zou binnen enkele jaren toch op gang komen en zou dan in versneld tempo het georganiseerde katholicisme openbreken. Ook de verkiezingscampagne in 1956 van de KVP bereikte niet het gewenste resultaat. De KVP won een zetel minder dan de PvdA, die met vier zetels winst de grootste partij werd.

Naar een gelijke behandeling, 1959-1967

Zo fel als bij de begrotingsbehandeling in 1952 en 1953 zouden de debatten bij het Departement van Oorlog in de jaren vijftig niet meer zijn. Een speurtocht door de *Handelingen* tot 1959 leverde slechts een paar pagina's bruikbare tekst op. Meestal werd het onderwerp bij de begrotingsbehandeling met een enkele opmerking afgedaan. De Departementen van Oorlog en Marine waren vanaf 19 mei 1959 samengevoegd tot het Departement van Defensie. De coalitieverhoudingen waren gewijzigd.³³ De VVD won bij de Tweede-Kamerkiezingen van 13 maart 1959 zes zetels, wat haar tot de derde partij van het land maakte achter KVP en PvdA. Het felle oppositievoeren had zijn vruchten afgeworpen. De PvdA verloor twee zetels en de KVP bleef gelijk en werd weer de grootste partij. De KVP en PvdA die voorheen de basis van het kabinet vormden, waren op elkaar uitgekeken. De VVD had de kiezers duidelijk gemaakt onder geen beding samen te willen werken met de sociaal-

²⁷ Ibidem, 'Algemene houding ten opzichte van het Humanistisch Verbond en de daarmee gelieerde organisaties. (nadere redactie van de tekst, besproken in Baarn, uitsluitend bestemd voor de leden van de Eerste en Tweede Kamerfractie van de KVP)', z.p., z.j.

²⁸ Zie bijvoorbeeld: C.P.M. Romme, 'Kanttekeningen bij twee redevoeringen', *Katholieke Staatkundig Maandschrift* 7 (1953-1954) 29-38 en C.P.M. Romme, *Katholieke politiek* (Utrecht/Antwerpen 1953) 85-86.

²⁹ A.F. Manning, 'Uit de voorgeschiedenis van het mandement van 1954', *Jaarboek van het Katholiek Documentatiecentrum* 1 (1971) 138-148; Johan van Merriënboer 'Politiek rondom het mandement van 1954' in: Van Baalen en Ramakers, *Het kabinet-Drees III 1952-1956. Barsten in de brede basis*, 147-196; Ton H.M. van Schaik, *Alfrink. Een biografie* (Utrecht 1997) 220-238.

³⁰ *De katholieke in het openbare leven van deze tijd. Bisschoppelijk mandement 1954* (z.p.) 39-41.

³¹ Anneke Visser, *Alleen bij uiterste noodzaak? De rooms-rode samenwerking en het einde van de brede basis 1948-1958* (Amsterdam 1986) 160-180.

³² Bosmans, *Staatkundige vormgeving*, 59-60.

³³ Bosmans, *Staatkundige vormgeving*, 66-67.

democraten.³⁴ Een confessioneel-liberale coalitie was de enige uitweg. De PvdA moest oppositie gaan voeren. Het Humanistisch Verbond had zijn organisatie in de afgelopen jaren verder uitgebreid, maar het ledenaantal leek met 12.000 zijn plafond te hebben bereikt. De humanistische vormingsdagen voor militairen bleven goed bezocht, wat het Humanistisch Thuisfront had doen besluiten een grotere locatie te zoeken. Vanaf 23 mei 1960 werden de vormingsbijeenkomsten in het Coornherthuis in Driebergen gehouden.³⁵

Een liberaal op Defensie: andere tijden?

De verwachtingen bij de humanisten waren hoog gespannen nu een liberaal het Ministerie van Defensie ging besturen. Voor de VVD gold immers net als voor de PvdA en de andere niet-christelijke partijen dat de geloofsovertuiging niet de basis vormde waarop het beleid werd gebaseerd. CHU-minister Staf, die jaren achtereen Minister van Oorlog was geweest, had zich steeds verzet tegen de gelijkstelling van humanistische geestelijke verzorging aan godsdienstige verzorging op grond van zijn christelijke geloofsovertuiging. Nadat S.J. van den Bergh (VVD) in de zomer van 1959 was afgetreden in verband met een echtscheidingsprocedure, trad S.H. Visser tot het kabinet-De Quay toe als Minister van Defensie.³⁶ Visser was landbouwkundige en sinds 1949 algemeen secretaris van het Verbond van Nederlandse Werkgevers (VNW) en totaal onbekend met defensiepolitiek. Het was nog onduidelijk hoe hij zich tegenover de kwestie van de humanistische geestelijke verzorging zou opstellen.

Bij begrotingsbehandeling van Defensie voor 1960 in de Tweede Kamer op 9 december 1959 was PvdA-woordvoerder J. Blom benieuwd naar het standpunt van de nieuwe minister ten aanzien van de humanistische geestelijke verzorging.³⁷ De minister had zich hier nog niet over uitgelaten. De teleurstelling bij Blom en bij de humanisten was groot toen minister Visser verkondigde wat betreft de humanistische geestelijke verzorging in de voetsporen van zijn voorganger te zullen treden. Visser beweerde er geen idee van te hebben wat er onder het begrip humanisme moest worden verstaan, maar beloofde zich erin te verdiepen.³⁸

Uit een intern verslag van een gesprek dat Verbondsbestuursleden J.P. van Praag en H. J. Roethof begin januari 1960 met de minister hadden, kan worden geconcludeerd dat de minister loog. Hij was wel degelijk goed op de hoogte van het humanisme, maar was niet van plan over deze zaak een conflict te riskeren. Er stonden op dat moment te grote defensiebelangen op het spel, vond hij. Van Praag en Roethof wezen hem er op dat er hoe dan ook een conflict zou komen, van confessionele of niet-confessionele zijde. De kamerleden zouden zich door de defensiebelangen niet laten afhouden van een principiële discussie over dit onderwerp. Minister Visser kondigde strikt vertrouwelijk aan dat hij binnen het jaar een bespreking tussen de levensbeschouwelijke richtingen zou

³⁴ J.M.M.J. Clerx en R.J.J. Stevens, 'Polarisatie als ideologisch surrogaat. De nieuwe antithese VVD-PvdA, 1959-1971' in: P.G.C. van Schie ed., *Tussen polarisatie en paars. De 100-jarige verbonding tussen liberalen en socialisten in Nederland* (Kampen 1995) 115-126.

³⁵ W. Heij, 'Het Coornherthuis' in: J.M.M. Hornix ed. *Raadslieden schrijven...* (Driebergen 1972) 164-176.

³⁶ 'Visser, Simon Hendrik' in: J. Charité en A.J.C.M. Gabriëls ed., *Biografisch woordenboek van Nederland*, deel 3 (Den Haag 1979-1994) 623-624 en Daan Dijkman en John Jansen van Galen, 'Oud-minister Visser. "Ik was ook een knul van een politicus"', *Haagse Post*, 19 februari 1983.

³⁷ *HTK* 1959-1960, 436.

³⁸ *Ibidem*, 494.

arrangeren. Daarop zouden de humanisten wachten, maar erg veel vertrouwen hadden ze er niet in. (Hun conclusie over Visser luidde: '1) Deze minister is een mengeling van naïveteit en grofheid (bluf). 2) Z.E. [Zijne Excellentie] zal voor de grootste druk zwichten; in elk geval [moeten wij] discriminatie scherp formuleren.'³⁹ Daarmee was de toon gezet voor de komende jaren.

De minister verduidelijkte zijn standpunt bij de begrotingsbehandeling van Defensie in de Eerste Kamer.⁴⁰ Naar zijn mening mocht de overheid geen waardeoordeel uitspreken over de verschillende geestelijke stromingen. Zij mocht ook niet ingrijpen. Visser gebruikte in tegenstelling tot zijn voorganger Staf geen principiële gronden om humanistische geestelijke verzorging in het leger af te wijzen. De overheid was in zijn ogen neutraal en niet, zoals de confessionele partijen vonden, christelijk. Daarmee kwam het probleem op het terrein van de praktische discussie. De gelijkwaardige ondersteuning zoals die er nu was in de militaire tehuizen en vormingscentra wilde hij handhaven. Het feit dat er zich onder de militairen buitenkerkelijken bevonden, bewees volgens hem nog niet dat deze groep door humanistische geestelijke verzorgers benaderd wilde worden. Als de minister merkte dat er behoefte aan humanistische geestelijke verzorging bestond, zou hij maatregelen nemen om aan die behoefte te voldoen. Voorlopig bleef alles bij het oude, ook in 1961 veranderde er niets.

We kunnen concluderen dat de oude scheidslijnen tussen confessionelen en niet-confessionelen in het parlement nog steeds intact waren. VVD-minister Visser voer een andere koers dan zijn partij in de afgelopen jaren had gevaren ten aanzien van de toelating van humanistische geestelijke verzorging. De VVD had in de jaren vijftig de humanisten steeds verdedigd, met als argument het recht op geestelijke vrijheid. Waarschijnlijk achtte Visser de tijd nog niet rijp om de humanisten zonder enige restrictie toe te laten. Bovendien kreeg hij geen steun op het departement. De twee staatssecretarissen van Defensie waren allebei van confessionele huize. Met name CHU-staatssecretaris M.R.H. Calmeyer zag het humanisme niet zitten.⁴¹ De staatssecretarissen zouden het aanzien van de minister behoorlijk aan kunnen tasten als hij het toch waagde de humanisten toe te laten tot het leger. Hij voelde er niet voor om van de kwestie een halszaak te maken. De humanisten moesten eerst maar eens aantonen dat er ernstige behoefte was aan humanistische geestelijke verzorging.

De enquête van het Verbond

Voor de humanisten zat er niet veel anders op dan zelf stappen te ondernemen. Met tegenzin startte het Humanistisch Thuisfront op 21 september 1961 een handtekeningactie die ongeveer tot 1 januari 1962 duurde. Veel liever hadden de humanisten een proefperiode met een raadsman in de kazerne gehad. Dat zou een veel duidelijker beeld van de behoefte geven, omdat de militairen dan wisten wat humanistische geestelijke verzorging precies was en zij veel beter in staat waren daarover een oordeel te vellen.⁴² Op deze mogelijkheid hadden de humanisten waarschijnlijk al die tijd tevergeefs gewacht. De humanisten waren er helemaal niet zeker van of de enquête wel zo'n succes zou worden.

³⁹ Vertrouwelijk rapport HV over gesprek met Minister van Defensie, 5 januari 1960, Archief HV, inv.nr. 431.

⁴⁰ *Ibidem*, nr. 65a, memorie van antwoord, 8.

⁴¹ M.R.H. Calmeyer, *Herinneringen. Memoires van een christen, militair en politicus* (ingeleid en bewerkt door J. Hoffenaar) (Leiden 1997) 606, n. 32.

⁴² IISG Amsterdam, Archief HWG in de PvdA, nr. 23, 'Stukken betreffende de Stichting Humanistisch Thuisfront 1960-1962', overzicht activiteiten Humanistisch Thuisfront, 3.

Dat viel alleszins mee. Er kwamen 6121 positieve antwoorden binnen.⁴³ De humanisten waren zeer verheugd met het resultaat. Zij waren ervan overtuigd dat zij met hun bewijs van de gebleken behoefte niet lang meer zouden hoeven wachten voor de raadslieden zouden worden toegelaten tot het leger. Bij de eerstvolgende begroting van Defensie zou de humanistische verzorging zeker weer aan de orde worden gesteld.

Een laatste strohalm voor de confessionelen

De houding van de katholieken ten opzichte van het moderne humanisme leek een stuk positiever te zijn geworden aan het eind van de jaren vijftig. Er verschenen geen negatieve publicaties meer in de katholieke dagbladen en de groepen leken toenadering tot elkaar te zoeken. Toch was het nog niet overal pais en vree. De legeraalmoezeniers waren alles behalve gelukkig met de mogelijke invoering van humanistische geestelijke verzorging, zo blijkt onder meer uit een brief die hoofdlegeraalmoezenier Van Straelen aan oud-staatssecretaris van Marine H.C.W. Moorman (KVP).⁴⁴ De brief was op 6 november 1961 geschreven, toen al bekend was dat de handtekeningactie van het Humanistisch Thuisfront waarschijnlijk zou slagen. Van Straelen hoopte dat Moorman zijn invloed zou kunnen gebruiken om de KVP-fractie ervan te overtuigen dat de ramp van het humanisme moest worden afgewend. Wanneer de minister tot de conclusie zou komen dat humanistische verzorgers de kazernes mochten betreden stelde hij voor een breed samengestelde commissie in te stellen die zou moeten onderzoeken of de raadslieden onmisbaar waren voor de beleving van de humanistische levensbeschouwing en of de reële behoefte aan verdieping in de humanistische levensbeschouwing wel bestond. De enquête had hem in ieder geval niet overtuigd.

Van Straelen had zijn verzoek niet voor niets geschreven. Moorman speelde de brief door aan partij-ideoloog magister Stokman, die zich in de voorgaande jaren uitvoering bezig had gehouden met de kwestie van de humanistische geestelijke verzorging zoals hierboven is beschreven. Stokman zag de komende begrotingsbehandeling net als de hoofdlegeraalmoezenier met gemengde gevoelens tegemoet. Hij schreef een nota voor de KVP-fractie in de Tweede Kamer getiteld: 'Humanistische verzorging in het leger?' waarin hij de fractie de tactiek voorlegde voor de komende begrotingsbehandeling, wanneer de minister bij de begrotingsbehandeling voor 1962 zou besluiten de humanistische verzorging toe te laten.⁴⁵ De tactiek van Stokman kwam overeen met het voorstel van hoofdlegeraalmoezenier Van Straelen. Er zou een commissie moeten worden ingesteld die de feitelijke toelating van humanistische geestelijke verzorgers nog wat zou uitstellen en misschien zelfs zou kunnen tegenhouden.

De commissie van advies

De humanisten hadden met spanning uitgekeken naar het moment waarop in de Tweede Kamer de begroting voor Defensie voor het jaar 1962 zou worden behandeld. Zij achtten de behoefte aan humanistisch geestelijke verzorging met het grote aantal positieve antwoorden op de enquête bewezen. De minister zou nu geen reden meer hebben de raadslieden de toegang tot de kazernes te

⁴³ J. Troost, 'de geschiedenis van de geestelijke verzorging' in: Hornix, *Raadslieden schrijven...*, 30-31 en T. Flokstra en F. Wieling, *De geschiedenis van het Humanistisch Verbond, 1946-1986* (Utrecht en Zutphen 1986) 91.

⁴⁴ Brief hoofdlegeraalmoezenier aan H.C.W. Moorman, 6 november 1961, KDC, Archief Stokman, inv.nr. 963.

⁴⁵ Nota voor de KVP-fractie 2^e Kamer. Humanistische Verzorging in het leger? Geschreven door Stokman, (zonder datering, vermoedelijk eind november 1961), KDC, Archief Stokman, inv.nr. 963.

weigeren. De KVP was intussen, zoals we lazen, op alles voorbereid. Stokman kreeg zijn zin. De confessionele partijen steunden zijn voorstel om een commissie in te stellen.⁴⁶ Minister Visser leek bijzonder gelukkig met het voorstel. Het bood hem een politieke uitweg uit de lastige problematiek die al jaren speelde. Zo kon hij de verantwoordelijkheid voor een deel bij de geestelijke groeperingen zelf leggen. Het Humanistisch Thuisfront was er niet blij mee. Op 15 december 1961 stuurde het de minister een brief waarin het zijn bezorgdheid uitsprak. Vooral de samenstelling en taakopdracht van de te vormen commissie stuitte op bedenkingen van de humanisten.⁴⁷ En terecht zoals later zou blijken.

Op 27 februari 1962 installeerde Visser de commissie van advies inzake de invoering van humanistische geestelijke verzorging in de strijdkrachten. De commissie werd voorgezeten door de raadadviseur van Defensie P. Dregmans en bestond uit drie katholieken, drie protestanten en drie humanisten. De confessionelen waren dus in de meerderheid. In twintig maanden tijd vergaderde de 'commissie-Stokman', zoals de commissie in humanistische kringen werd genoemd, veertien keer. Uit de verslagen van de hand van de directeur van de humanistische vormingstehuizen H.J.J. Lips, is op te maken dat de samenwerking tussen de confessionelen en humanisten alles behalve soepel verliep. Zij konden het niet eens worden. De protestante en katholieke afgevaardigden in de commissie weigerden de humanistische verzorging gelijk te stellen aan de godsdienstige verzorging.⁴⁸

De situatie was zo hopeloos dat de commissie na anderhalf jaar besloot de minister twee adviezen te geven. Het ene was ondertekend door de godsdienstige leden van de commissie, het andere door de humanisten. Op 21 december 1962 ontving de minister beide rapporten.⁴⁹ Visser had gedacht er makkelijk van af te komen door een commissie in te stellen, maar moest alsnog zelf aan de slag. Op 24 april 1963 verscheen een door hem geschreven nota over 'de invoering van de geestelijke verzorging vanwege het genootschap het Humanistisch Verbond in de strijdkrachten'.⁵⁰ Hij hield daarin een middenweg tussen de rapporten van de vertrouwenslieden van de kerken en de humanisten. De humanistische geestelijke verzorgers werden voor een proefperiode van drie jaar in het leger toegelaten. Op 11 december 1963 werd de nota door de Tweede Kamer voor kennisgeving aangenomen en bij KB no. 86 van 27 januari 1964 werd de humanistische geestelijke verzorging ingesteld voor drie jaar.⁵¹ Er werden vier raadslieden en een hoofdtraadsman benoemd. De proefperiode ging in op 1 september 1964. Hoewel in de Tweede Kamer aan zowel confessionele als niet-confessionele zijde in de daaropvolgende jaren nog wel werd gemopperd, bijvoorbeeld over het gedrag van sommige legeraalmoezeniers en predikanten ten opzichte van de raadslieden en over de uitbreiding van het aantal raadslieden, leek iedereen redelijk tevreden.⁵² Op 1 september 1967, twintig jaar nadat de humanisten hun eerste verzoek tot toelating tot de geestelijke verzorging hadden ingediend, werd de humanistische geestelijke verzorging definitief ingevoerd.

⁴⁶ HTK 1961-1962, 403-428.

⁴⁷ Brief Humanistisch Thuisfront aan minister Visser, 15 december 1961, Humanistisch Archief, Archief van de dienst Humanistisch Geestelijke verzorging bij Defensie, inv.nr. 3.2.3.

⁴⁸ Verslag werkzaamheden H. Lips, september-oktober 1962, Humanistisch Archief, correspondentie 1952-1962, inv.nr. 49.

⁴⁹ HTK 1962-1963, Bijlage 7166, Nota inzake de invoering van de geestelijke verzorging vanwege het genootschap het Humanistisch Verbond in de strijdkrachten, bijlage 2, advies van de vertrouwenslieden van de kerken, 10.

⁵⁰ Ibidem, Nota, 1-7.

⁵¹ Troost, 'de geschiedenis van de geestelijke verzorging', 32.

⁵² Zie bijvoorbeeld HEK 1963-1964, aanhangsel 45 en HTK 1956-1966, 784-786.

Slot

De toelating tot de geestelijke verzorging in het leger ging minder snel dan de humanisten hadden gedacht. Geheel tegen de verwachting in werd het humanisme ingezet in de strijd van de KVP tegen de doorbraak en de belichaming daarvan, namelijk de PvdA. De verkiezingsnederlaag van 1952 had de KVP hiertoe aangezet. Door de PvdA met opzet in de richting van het veroordeelde humanisme te duwen, wilde de KVP de katholieken in de PvdA terug binnen haar partij halen en de eenheid bewaren. Maar behalve de grootste concurrent was de PvdA ook de grootste coalitiepartner van de KVP. In het parlement sloeg de KVP daarom een andere toon aan dan tegen haar eigen achterban. De KVP-fracties moesten voorzichtiger zijn met hun uitspraken, om de regering niet te veel te dwarsbomen. Geestelijke verzorging van het Humanistisch Verbond werd daarom niet totaal afgewezen, maar verbonden aan allerlei voorwaarden, zoals we zagen bij de bezinningsbijeenkomsten. Met de komst van een liberale, niet-confessionele minister op Defensie merkten de confessionele partijen dat zij de toelating van humanistische geestelijke verzorging niet langer konden tegenhouden. Door middel van het instellen van een adviescommissie wisten zij voor nog enkele jaren uitstel te zorgen om op eervolle wijze de aftocht te blazen. Twintig jaar na de eerste aanvraag werd humanistische geestelijke verzorging in het leger naast de bestaande godsdienstige verzorging ingevoerd. *

Hobbezak of keurslijf?

Vrouwenmode in de Nederlandse satirische pers, 1899-1905¹

• Marloes Hülsken

Een terrein waarop veranderingen in de samenleving en man-vrouw verhoudingen zichtbaar worden is de mode. In de periode tussen circa 1880 en 1920 vond een aantal ingrijpende veranderingen plaats in de vrouwenmode. Deze veranderingen traden onder andere op als gevolg van de strijd voor emancipatie van de vrouw tijdens de zogenoemde eerste feministische golf. De feministen uit de eerste feministische golf kwamen in verzet tegen ongerechtvaardigde sekseverschillen in de maatschappij. Deze strijd voor maatschappelijke en politieke gelijkberechtiging van de vrouw leidde tot een grotere participatie van vrouwen uit de midden- en hogere sociale klassen aan activiteiten buiten de huiselijke kring. Op het gebied van kleding heeft het feminisme in de periode rond de eeuwwisseling twee belangrijke invloeden doen gelden. In de eerste plaats ageerden feministes tegen het dragen van kleding die de beweging van de vrouw belemmerde, in de tweede plaats bracht het feminisme kledingstukken uit de herengarderobe in de damesmode.²

Mode is dikwijls onderwerp van spot of discussie. Centraal in dit artikel staat een analyse van de manier waarop reformkleding voor vrouwen in de periode 1899-1905 werd afgeschilderd in de Nederlandse satirische pers. De ontwerpers en voorstanders van reformkleding hadden als doelstelling gezonde en praktische kleding te ontwerpen. Zij verwierpen het gangbare strak insnoeren van het lichaam in een korset, het dragen van te zware kleding en het dragen van niet-ademende kleding. In 1899 werd de Vereeniging voor Verbetering van Vrouwenkleding opgericht en zijn de eerste reacties in de satirische pers op de nieuwe mode te vinden. In 1905 heeft de reformkleding inmiddels redelijke bekendheid en acceptatie in het Nederlandse modebeeld verworven, en neemt de belangstelling in de satirische pers af. Er is vrij veel literatuur verschenen over veranderingen in de vrouwenmode rond de eeuwwisseling. Systematisch onderzoek naar reacties in satirische tijdschriften op deze veranderingen is echter nog niet verricht. De periode rond de eeuwwisseling kende het bestaan van een tamelijk groot aantal satirische tijdschriften. Onder invloed van de industrialisering, de emancipatie van diverse bevolkingsgroepen en de voortgaande alfabetisering, ontwikkelde de satirische pers zich. Een satirisch tijdschrift bezat een weldoordachte combinatie van ernst en humor, verscheen regelmatig (niet dagelijks maar meer dan eens per jaar) en kende een aantal vaste rubrieken. De mengeling van ernst en humor diende om de lezer 'de waarheid' te onthullen en hem/haar te attenderen op de rotte plekken in de samenleving. Satirische tijdschriften uit deze periode hadden meestal een beperkte verschijningsperiode, bovendien zijn de bladen in veel gevallen verloren gegaan of onvolledig bewaard. Een probleem bij een onderzoek naar de manieren waarop over mode werd geschreven en

¹ Dit artikel is gebaseerd op mijn ongepubliceerde paper: 'Vrouwenmode in spotprenten 1895-1905. Een analyse van de manier waarop in satirische tijdschriften en spotprenten werd gereageerd op de opkomst van de fietsmode en reformkleding in Nederland, Engeland en Duitsland' (KUN 2000).

² K. de Leeuw, *Kleding in Nederland 1813-1920. Van een traditioneel bepaald kleedpatroon naar een begin van modern kleedgedrag* (Hilversum 1992) 412-413, 418.